

På kant med loven. Bogforbud, bogbeslaglæggelser og - klausuleringer

Af forskningschef, dr.phil. John T. Lauridsen

Gennem pligtafleveringsloven har den danske stat gennem de sidste 300 år søgt at sikre sig de udgivne værker, den til enhver tid havde interesse i. Der var og er imidlertid også skrifter, hvor statens har interesse i, som vogter af den nationale sikkerhed, moralens ukrænkelighed, eller privatlivets fred, at sikre samfundet mod enhver form for uønskede tryk. De kan stride mod gældende lov og/eller skade offentlige og private interesser. Det gælder både under enevælden og folkestyret. Mængden af sådanne forbudte og bortcensurerede skrifter siden 1697 er overskuelig, men dog endnu ikke opgjort. Deres antal er næppe firecifret, og antallet er betydeligt mindre, hvis der ses bort fra de mere trivielle tilfælde af forbud, samt forbud mod offentliggørelse af enkeltartikler i aviser og tidsskrifter. Holder vi os alene til de mere kendte og berømte eller berygtede tilfælde af censur - det var og er fortsat en smagssag - er vi nede på et antal af under 100. Det er ikke det samme som, at censuren har været mild. Det var den i lange perioder langt fra, hvor den i andre til gengæld var lemfældig. I stedet er det et udtryk for, at dens påtryk blev mest iøjnefaldende, når forfattere direkte satte sig op imod den.

Deres hårde straf og skæbne virkede sandsynligvis lige så effektivt som ytringsfrihedsbegrænsningerne i sig selv.

Når vi ser bort fra den allernyeste tid, vil der ikke længere være hensyn, der kræver, at igennem tiden forbudte skrifter ikke skulle kunne komme til offentlighedens kundskab. Hvordan forholder det sig med muligheden for det? Er det overhovedet til at komme til at læse i fortidens forbudte skrifter? Eksisterer de endnu? Har nationalbiblioteket dem alle sammen? Hvordan er de kommet til Det Kongelige Bibliotek, hvis de er der? Har der været og er der et regelgrundlag for afleveringen af sådanne skrifter? Kræver adgang til forbudte skrifter en særlig tilladelse. Hvordan er det med de klausulerede skrifter fra dette århundrede? Hvornår kan man stifte bekendtskab med dem? Hvorfor og på hvilket grundlag kan trykte skrifter undrages offentligheden, når de er pligtafleveret? Disse og flere spørgsmål søges besvaret i artiklen.

Censur, pligtaflevering og forbudte bøger under enevælden

Der havde været bogcensur i Danmark i henved 200 år, da pligtafleveringsloven blev indført. Censuren var fra 1537 henlagt til Københavns Universitet, og dertil var dens administration fremdeles i 1697. Der var flere gange blevet udsendt bestemmelser om, hvordan universitetet skulle praktisere censuren, senest i Danske Lov 1683. Det var en forcensur, hvor manuskripterne skulle indsendes før trykningen. Med hensyn til importerede bøger på dansk eller tysk var sagen

en anden. De skulle også til censur, før de måtte bringes i handlen, og blev de forbudt var straffen i de tilfælde, hvor det drejede sig om oprør eller kongens højhed, at de skulle brændes offentligt af bødlen. Begge fremgangsmåder hindrede i princippet, at forbudte værker kunne forefindes i kongens riger og lande.

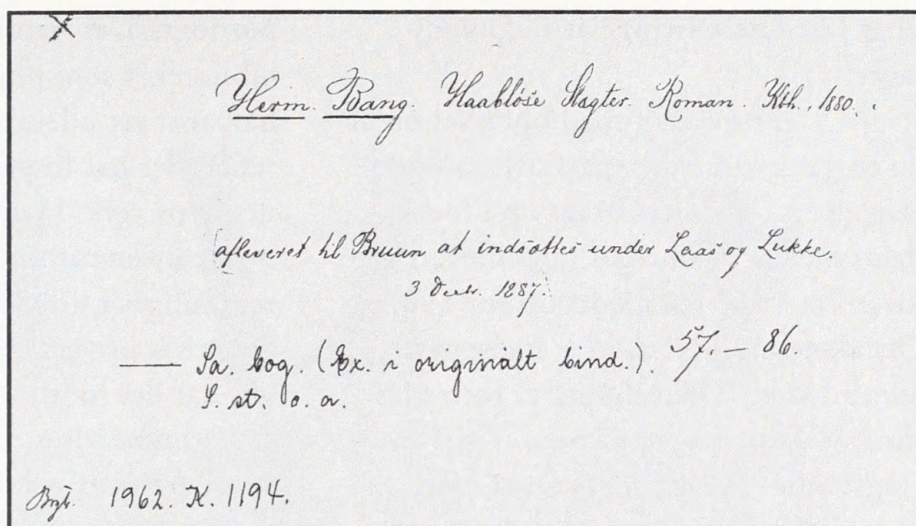
Den første pligtafleveringslov 1697 bidrog ikke til at skaffe klarhed med hensyn til de bøger, som var forbudte af censuren, men dog eksisterede. Loven omhandler kun censurerede bøger og deres rette behandling. Lovgivningen om bogcensur og lovgivningen om pligtaflevering blev *ikke* kombineret, og pligtafleveringen kom heller ikke til at blive en del af censurproceduren på noget tidspunkt under enevælden, som det sås i udlandet, bl. a. Frankrig, der havde dannet forbillede ved den første lovs tilblivelse.

Adskillelsen af på den ene side pligtafleveringsbestemmelserne og på den anden side censurlovgivningen har været et grundtræk ved det danske system til i dag. Under enevælden blev der ikke udviklet hverken en lovgivning eller et regelsæt, der forbandt de to lovkomplekser. Vi leder forgæves i censurlovgivningen efter bestemmelser, der angiver, at forbudte skrifter skulle afleveres til kongens bibliotek. Filosofien var, at de de facto ikke skulle eksistere. Omvendt indeholder pligtafleveringsbestemmelserne ud fra samme filosofi heller intet om håndteringen af forbudte skrifter. Her fik Det Kongelige Biblioteks embedsmænd ingen hjælp til løsningen af problemet, hvis de alligevel fik forbudte skrifter i hænde, og det ved vi, at de rent

faktisk gjorde.

Det skete på flere måder. Det kunne dreje sig udenlandske forbudte bøger, der blev konfiskeret i kongens riger og lande, og som kongen lod sikre for sit eget bibliotek. Det kunne også dreje sig om tryk, der først efter udgivelsen blev forbudt. Forcensuren kunne på den ene eller den anden måde have svigtet eller være blevet omgået. Censurens imprimatur var heller ingen garanti for, at et forbud ikke efterfølgende ville ramme den trykte bog.

Så længe kongens bibliotek ikke var offentligt, frembød forbudte bøger tilstedeværelse ikke noget større problem. Da Det Kongelige Bibliotek i 1793 åbnede som offentligt bibliotek ændrede situationen sig. Imidlertid fremgik det ikke med et ord i reglementet for benyttelsen, at biblioteket rummede forbudte bøger. Det ville også være for meget forlangt. Heller ikke i dag skiltes biblioteket med, at det rummer forbudte bøger og klausulerede værker. Ved at gøre opmærksom på den forbudte litteratur, ville 1793-reglementet have synliggjort, hvis ikke direkte reklameret for den, og det kunne der i denne fase af enevælden ikke være tale om. Vi må gå ud fra, at biblioteksfolkene, hvor et udtalt regelgrundlag ikke forelå, brugte deres sunde dømmekraft, og behandlede den forbudte litteratur på samme måde som sjældne værker og manuskripter. Det vil sige, at den ikke blev gjort umiddelbart tilgængelig for publikum.

Kort fra Danske Afdelings alfabetiske katalog med oplysning om Chr. Bruuns inddragelse af Herman Bangs Haabløse Slægter, 1880 "at indsættes under Laas og Lukke 3. Dec. 1887".

Bogforbud og beslaglæggelser fra grundloven 1849 til anden verdenskrig

Grundloven 1849 gav trykkefrihed og i princippet ret til fri meningsdannelse, men det var en frihed under ansvar - naturligvis. Via lovgivningen havde (og har) myndighederne mulighed for og ret til at skride ind, hvis nogen forsynder sig mod den til enhver tid herskende offentlige moral, krænker privatlivets fred, er groft injurerende mod personer eller institutioner m.v. eller truer rigets sikkerhed og interesser. Tilsvarede havde og har privatpersoner, institutioner, firmaer m.v. ret til at gå til domstolene, hvis og når det trykte og/eller billeder efter deres opfattelse er gået deres interesser for nær.

Forbud mod litterære værker var fra folkestyrets tidlige tid omgærdet med stor opmærksomhed. Trykkefrihed var et af de goder, der var kæmpet for, og grundloven giver politisk, religiøs såvel som kunstnerisk frihed. Netop derfor er juridiske anslag mod kunsten blevet hef-

tigt debatteret, når de har fundet sted. Det tidligste af de kendte forbud mod et dansk litterært værk, gælder Herman Bangs *Haabløse Slægter*, der udkom i 1880. Den blev forbudt ved politiretten juli 1881 i henhold til straffelovens ofte anvendte Paragraf 184 for at overskride sømmelighedens grænser. Det blev ved såvel politiretten som i Højesteret året efter takseret til en bøde på 100 kr. eller 14 dages fængsel. Det retlige forløb foregik under stor offentlighed, og bogen var forlængst udsolgt, da politiet skred til konfiskation. Et eksemplar nåede også til Det Kongelige Bibliotek via pligtafleveringen og flere er siden kommet til på anden vis. Overbibliotekar ved biblioteket Chr. Bruun indførte foranlediget af sagen den praksis, at konfiskerede danske bøger skulle hensættes under lås og slå og ikke være tilgængelige for brug, hvilket også skulle gælde bøger tilbagekaldt af forlægger eller forfatter. På baggrund heraf indførte Universitetsbiblioteket 1887 en lignende praksis, der blev

fulgt i de næste mange år i lignende sager.

Problemet med ophævelsen af de en gang konfiskerede skrifers båndlæggelse kunne være bragt op i forbindelse med revisionen af pligtafleveringsloven fra 1832 i årene forud for 1902. Det skete imidlertid ikke, ligesom den administrative håndtering af forbudte skrifter ikke blev lovfastsat. Pligtafleveringsbibliotekerne, nu forøget med Statsbiblioteket, fortsatte derfor med at skulle håndtere modtagelsen af ved domstolene forbudte og siden konfiskerede skrifter på det givne grundlag.

På trods af forbudssagerne, der naturligvis fortsat var for bagateller at regne i forhold til den samlede mængde af litteratur, blev der i 1927 vedtaget endnu en pligtafleveringslov, der ikke fastlagde, hvordan man skulle behandle de skrifter, der var på kant med loven. Frem gennem 1930'erne fortsatte en kurs, hvoraf man ikke med sikkerhed kan vide, om den beslaglagte litteratur blev leveret i et eksemplar til pligtafleveringsbibliotekerne.

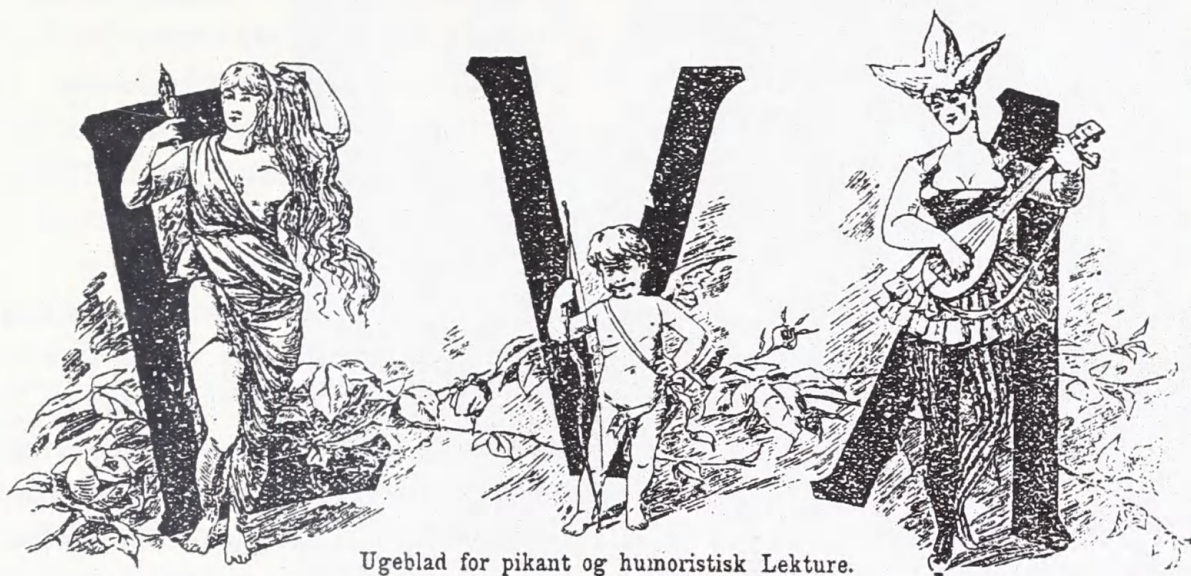
Spekulationen i sanselighed

Den litteratur og de trykte billeder, som fra starten ikke gav sig ud for at være andet end usminket pornografi, har indtil ophævelsen af forbudet mod pornografi den 1. juli 1969 eksisteret i illegaliteten, og kun en brøkdel af, hvad der har været i omløb, er kommet til retsvæsenets kendskab. Det betyder igen, at en endnu mindre del er kommet til Det Kongelige Biblioteks samlinger. De tryk, som udgiverne var bevidste om ville blive forbudt som

pornografi, er naturligvis ikke tilsendt biblioteket som pligtaflevering. Og det har stort set udelukkende været retsvæsenet, der har forsynet biblioteket med den type tryk. Hvor det for den forbudte litteratur under enevælden har været muligt at udfylde hullerne i samlingerne via private samlere og på anden vis, har det hidtil ikke været muligt bare tilnærmelsesvis at komplettere samlingerne på dette område.

Med pornografiens frigivelse den 1. juli 1969 begyndte Det Kongelige Bibliotek som pligtaflevering at modtage magasiner, hvis nummerering angav, at disse var blevet udgivet i et stykke tid forud. Andre hefter og serier tog det flere år endnu, før producenterne begyndte af aflevere. Det kan muligvis skyldes, at de en tid blev produceret i udlandet.

De trykte pornografiske udgivelser, som politiet konfiskerede i forrige århundrede og i begyndelsen af dette, kan for en dels vedkommende genfindes i retssagerne i forbindelse med tiltale-rejsning. Andre dele fandtes i politiets særlige pornografiske samling. Denne samling, med senere tilkommet materiale frem til 1969, synes på et tidspunkt kort efter pornografiens frigivelse at være opløst. I 1971 kom en mindre del af samlingen til Det Kongelige Bibliotek. Det drejer sig om ca. fire hyldemeter, mest beslaglagt billedpornografisk litteratur. Materialet står nu til rådighed for lånerne på læsesal.

Ugeblad for pikant og humoristisk Lektüre.

Nr. 5.

Kvartalspris 1 Krone.
Bestilles hos Posten og i Bog-
laderne samt paa Bladets
Kontor Nørrevoldgade 78.

Udgaar hver Fredag.

Enkelt Numre 10 Øre.
Faaes i de fleste Avis-Udsalg
samt paa Bladets Kontor,
Nørrevoldgade 78.

2. Aarg.

i Damekaféen.

— De er vel fremmed her, min Herre?
— Javel, Frøken; jeg maa i en Fart tage Se-
værdighederne i Øjesyn og saa i Morgen rejse vi-
dere!
— (Dydig og beskeden): Men, min Herre, dog vel
ikke her i Kaféen!

Paa Bazar.

— Et Haandkys bliver udbudt! Pris 10 Kroner!
Hvem giver mere?
— Jeg venter til Turen kommer til en anden
Genstand.

Forsiden af Eva 2. årg. nr. 5 med "dristige" dialoger mellem kønnene på offentlige steder.

De illegale bladgrupper betjente sig med et vist held og ikke ringe humor af camouflerede tryk, som denne pjece Den nye Dania Radrenser. A/S Danmark, som viser sig at indeholde en opfordring til de danske landmænd om ikke at producere til eksport til Tyskland. Pjecen postulerer også, at Tyskland aldrig vil komme at betale for varerne, hvilket holdt stik!

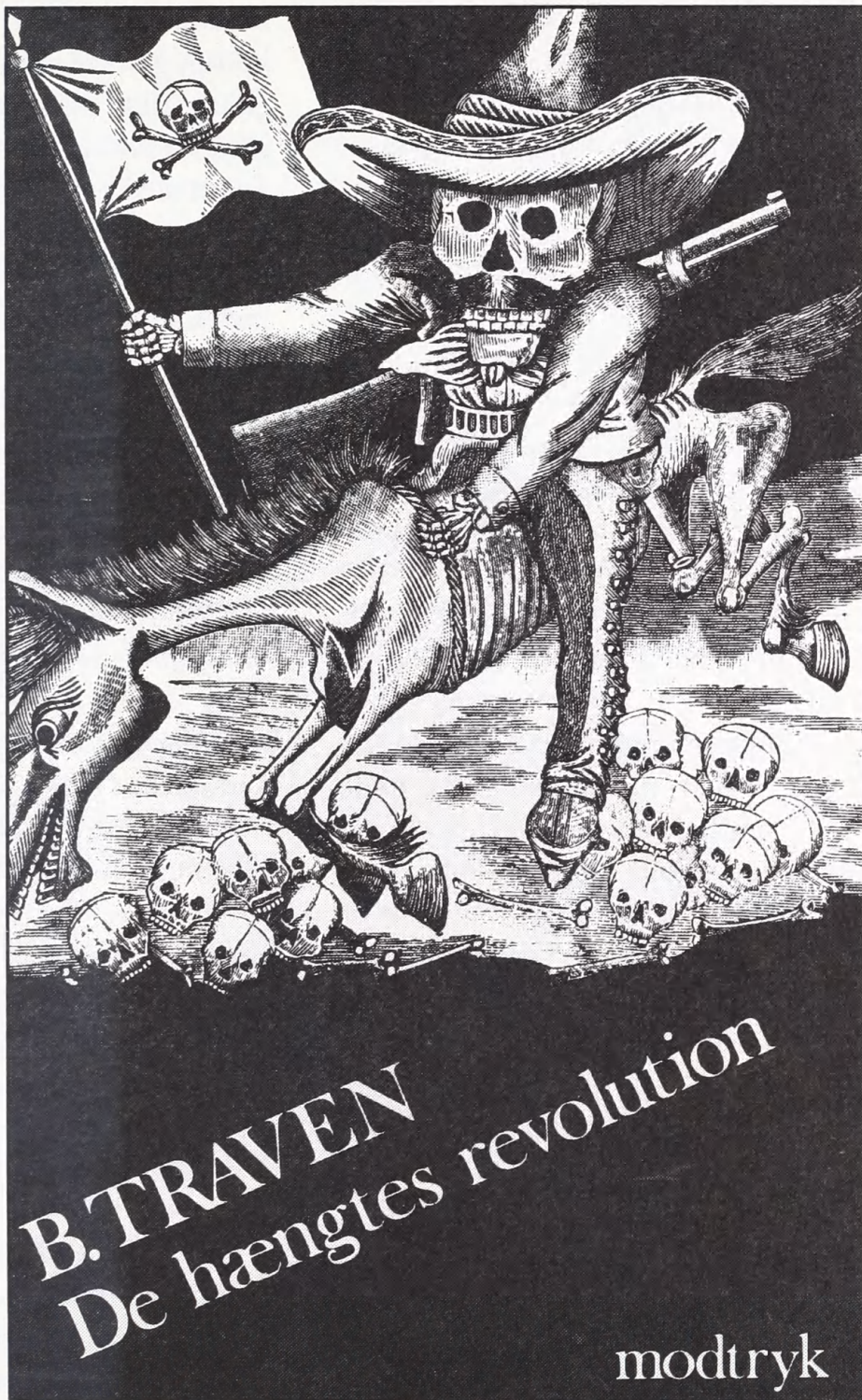
Bogforbud og illegale tryk under den tyske besættelse 1940-45

Den tyske besættelse af Danmark 1940-1945 førte til forbud mod udstilling, forhandling og udlån af en række danske og en lang række udenlandske værker, blandt sidstnævnte skal nævnes alle bøger af Churchill og Marx (et sjældent makkerpar) og Erich Maria Remarque for hans antikrigsbøger om første verdenskrig; alle bøger af Thomas Mann skrevet efter 1933, Bert

Brechts *Svendborger Gedichte* og John Steinbecks *The Moon is Down* for bare at nævne nogle få. Dog kunne Det Kongelige Bibliotek udlåne "i begrænset Omfang og til strengt videnskabelig Benyttelse. Man maa dog anmode Bibliotheket om at vise megen Varsomhed med Udlaanene".

Den samme liberale holdning blev ikke vist overfor den danske litteratur. Censur og selvcensur satte øjeblikkeligt ind efter 9. april. Enkelte forfattere måtte se sig pålagt reelt publiceringsforbud. Gennem Justitsministeriet udgik der meddelelse til bibliotekerne om en række allerede udkomne danske bøger, som ikke længere måtte gøres til genstand for udlån. Udenrigsministeriet søgte at holde ubekvemme danske nyudgivelser tilbage, men det kunne af mange grunde ikke lykkes hver gang. Der var personer og kredse, der ikke lod sig stoppe, før det var for sent. Det gælder så vidt forskellige typer som historikeren Vilhelm la Cour, forfatteren Soya, præsten Kaj Munk og nazisten Wilfred Petersen. De deres udgivelser beslaglagt og blev selv idømt fængselsstraffe.

En righoldig illegal litteratur voksede gradvist frem som konsekvens af den tyske censur. Illegale blade skrev, hvad aviserne ikke ville, kunne eller turde skrive. Illegale bøger udkom af forfattere og om emner, som ellers ikke ville kunne fremkomme under besættelsen. De følgende års illegale blad- og bogproduktion fik et sådant omfang, og politiets beslaglæggelser heraf var så relativt få, at Det Kongelige Bibliotek ikke på den måde ville have kunnet sikre sig et tilstrækkeligt repræsentativt antal eksem-

Forlaget Modtryk ikke kunne i 1977 ikke få lov til at genudgive romanen De hængtes revolution af B. Traven, fordi et andet forlag havde rettighederne og ikke ønskede at få dette "socialistiske skidt" ud påny. På grund af både det politiske og principielle aspekt udgav Modtryk et optryk alligevel og blev ramt af forbud, fordi et andet forlags rettigheder blev krænket.

plarer til henlæggelse. I stedet indtraf der det glædelige, at en del af de anonyme udgivere af egen drift tilsendte biblioteket deres udgivelser. I begyndelsen har det sikkert været et fåtal, sidenhen et betydeligere antal i takt med, at der bredte sig en større bevidsthed om betydningen deraf.

Den illegale samling af tryk blev tilgængelig efter befrielsen. Alle de som følge af besættelsestiden særlige forhold klausulerede bøger, samt de forbudte blade m.m., fik båndlæggelsen ophævet i 1945.

Klausuleringen af private og fortrolige tryk

Pligtafleveringsloven af 1902 indeholder for første gang i § 2 en bestemmelse om, at tryk, der er af udpræget fortrolig privat karakter og kun beregnet på en bestemt mindre kreds af personer, samt hvad der i forretningslivet kun er beregnet for en bestemt kreds af interessenter, skal kunne holdes utilgængelige i op til 100 år, såfremt den afleveringspligtige forlanger det. Den opfølgende bekendtgørelse specificerer i § 3, at ethvert værk, der ønskes holdt utilgængeligt for en vis tid, skal afleveres for sig i en forseglede konvolut, der udvendig er forsynet med en nøjagtig angivelse af værkets indhold. Endvidere, at den ansvarlige skal skrive under på, at værket er komplet, samt angive antal år, for hvilke klausuleringen ønskes opretholdt. Det var regulært og lige ud ad landevejen, men ville den nye mulighed blive brugt?

Det blev den, og hvis nogle ville have frygtet overdreven brug af

klausuleringsparagraffen, så blev den hurtigt gjort til skamme. Klausuleringernes årlige antal har sjældent oversteget 25 kuverter, og nok så vigtigt, hensigten med paragraffen er opnået. Biblioteket modtager tryk, som det ellers ikke kunne være sikker på at modtage. Det meste kommer fra institutioner, foreninger og erhvervslivet. Det offentlige viste tidligt sin tillid til den nye ordning derved, at Krigsministeriets mobiliseringskundgørelse og diverse andre tryk vedrørende en krigssituation jævnligt kom til biblioteket klausuleret for 20-25 år. Offentlige myndigheder har dog i et vist omfang fortsat med at håndhæve deres ret til at unddrage, hvad der har fortrolig embedsmæssig karakter, fra den almindelige aflevering.

Fra 1970'erne har der været en stigning i antallet af henlæggelser fra erhvervsvirksomheder. Regnskaber og årsberetninger bestemt for aktionærgruppen og andre klausuleres. Det kan bl.a. være udtryk for både ændrede erhvervsformer, f. eks. overgang til aktieselskab, en hårdere konkurrence eller ønsket om at undgå massemediernes opmærksomhed.

En særlig interesse knytter sig naturligvis til de rent private båndlæggelser. De var kun ganske enkelte i de første mange år, men siden bliver de flere. Det drejer sig en broget blanding af offentligt meget kendte personer, nogle mindre kendte og helt ukendte mennesker, der indleverede tryk til båndlæggelse. Oftest drejer det sig om erindringer, og det veksler mellem 20 og 100 år, før disses indhold kan afsløres.

Klausulerede værker bliver

normalt ikke optaget i bibliotekets kataloger, så længe de er båndlagte. Katalogiseringen og synliggørelsen finder først sted fra den dag, hvor den forseglede kuvert kan brydes, og benyttelsen kan begynde at finde sted. I enkelttilfælde har dette princip måttet fraviges af andre hensyn. Enkelte værker er så efterspurgt, at de er optagne i katalogerne med oplysninger om klausuleringsbestemmelserne. Klausuleringsparagraffen er blevet videreført uændret i loven både 1927 og 1997. Paragraffen har i den foreliggende form vist sig som en stort set smidig måde til for en afgrænset tid at gemme på det trykte ords tillokkelser.

Om bøgernes eksistens de jure og de facto

I nstitutioner, virksomheder eller enkeltpersoner kan føle sig så forulempet af en udgivelse, at de ønsker den forbudt. Der er sager, hvor bøger beskæftiger sig med navngivne personers intime liv på en måde, så domstolene efter anmeldelse nedlægger forbud. På Det Kongelige Bibliotek står disse værker utilgængelige med en kopi af dommen iklæbet. Det kan også være forlæggeren,

der i sidste øjeblik vælger at trække en allerede produceret bog tilbage. "I sidste øjeblik" vil ofte sige efter bogens udsendelse til anmelderne. Disse bøger kommer alligevel til Det Kongelige Bibliotek via pligtafleveringen eller på anden måde. Når de indgår uden klausuleringer, kommer støvet i bogstaveligste forstand til at sænke sig over dem. De eksisterer juridisk set ikke, og de kan ikke stilles til rådighed for lånerne. Derfor optræder de som regel heller ikke i katalogerne. På den anden side bliver de heller ikke destrueret. I stedet havner de i et lovgivningsmæssigt "hul". Det gælder alle de bøger, der er forbudt på ubestemt tid efter stadig gældende lov, diverse beslaglagte tryk, og det gælder bøger, der er trukket tilbage af forlaget uden klausuleringsbestemmelser.

Der har været adskillige forslag om at få denne litteratur med i den nye pligtafleveringslov og få det lovgivningsmæssige hul dækket. Det er ikke lykkedes. Efter 300 år med en pligtafleveringslov venter de forbudte, beslaglagte og tilbagekaldte tryk stadig på deres paragraf.

Yderligere om emnet (m. henvisninger) og pligtaflevering i Henrik Horstbøll og John T. Lauridsen (red.): *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering i 300 år*, 1997.